

ідеї створення Української Соборної Держави. Поклонитися могилі Шевченка щороку приїжджає 100 тисяч відвідувачів із 40 країн світу. За час існування заповідника на Чернечу гору підіймалися Леся Українка, Олена Пчілка, Михайло Коцюбинський, Гнат Хоткевич, Марко Вовчок, Ольга Кобилянська, Павло Чубинський. Сюди, на сповідь до Тараса, приходив Василь Кричевський. Його ім'я ушлявилось на чужині, його доробок назавжди прислужився долі нації. Він, як і великий Шевченко, понад усе любив Україну.

Микола ДЬОМІН,
мистецтвознавець

НАЦІОНАЛЬНА СКЛАДОВА ТВОРЧОСТІ ЛІДІЇ СПАСЬКОЇ

М. Дьомін. Національна складова творчості Лідії Спаської.

У статті йде мова про творчу особистість Лідії Спаської – першої з волинянок, які в 30-ті роки ХХ ст. присвятили себе образотворчому мистецтву. Автор підкреслює значення Л. Спаської як мисткині, котра в часи войовничого атеїзму наважилася сказати вагоме слово в царині сакрального монументального мистецтва та іконопису.

Ключові слова: Лідія Спаська, Волинь, сакральне монументальне мистецтво, іконопис.

Н. Демин. Национальная составляющая творчества Лидии Спасской.

В статье идет речь о творческой личности Лидии Спасской – первой из волинянок, которые в 30-е годы ХХ в. посвятили себя изобразительному искусству. Автор подчеркивает значение Л. Спасской как художницы, которая во времена воинственного атеизма решилась сказать веское слово в сфере сакрального монументального искусства и иконописи.

Ключевые слова: Лидия Спасская, Волинь, сакральное монументальное искусство, иконопись.

M. Diomin. National constituent of Lidia Spaska's works.

The article deals with the creative personality of Lidia Spaska – first from Volhynia women, that devoted to the fine art in 1930th. The author underlines a value of L. Spaska as an artist that in the days of bellicose atheism decided to say a weighty word in the field of sacral monumental art and icon-painting.

Key words: Lidia Spaska, Volhynia, sacral monumental art, icon-painting.

Національне мистецтво покликане донести до найширшого загалу українсько-го глядача і читача ті незгасаючі осередки Духу, які пробуджують нашу літописну пам'ять, наvertsають до роздумів про велич і трагізм визвольних змагань за нашу незалежність – історичні колізії, які всякчас зринали на теренах України. Прагнення українського народу до волі завжди було найбільшим проявом нашого духу на своїй землі, і ніколи українці не зазіхали на чужі території, боронячи свій рід. А це свідчить про те, що ми нація працьовитих людей, які можуть і уміють захищати свою, Богом дану, землю предків. Не останнім чинником у піднесенні національного духу українців у сучасному світі постає мистецтво і культура. Мистецтво, а особливо музика, стає мовою відчуттів. Воно починається там, де кінчається слово. Для сучасного глядача сприйняття високого мистецтва повинно стати духовною потребою. В наш час таку функцію найчастіше виконує сакральне мистецтво. І глибоко символічно, що українська художниця, про яку йтиметься далі, присвятила цій благородній справі свій великий талант.

Лідія Іванівна Спаська, як особистість цілеспрямована і вольова, першою з волинянок у 30-ті роки минулого століття присвятила себе образотворчому мистецтву. Про творчий шлях і колізії життя Л. Спаської, до її 90-річного ювілею, розповів читачам у всеукраїнських часописах відомий художник і мистецтвознавець Волині

Микола Черенюк. Він надзвичайно високо оцінював творчість мисткині і, по суті, відкрив її ім'я для всеукраїнського читача, друкуючи свої розвідки. Незважаючи на потужний художній потенціал Л. Спаської, у час воєвничого атеїзму її мистецтво було незатребуване, воно ігнорувалося, а то й переслідувалося. За таких обставин художниця не чекала від держави ні матеріальної, ні моральної підтримки, для неї була нагородою та місією, до якої вона йшла усе своє життя, – служіння і прославляння Господніх справ засобами високого мистецтва.

Життя і творча діяльність Лідії Спаської пов'язані з містом її юності Луцьком і Острогом, але навчалась та працювала вона і в Парижі, де здобула вищу фахову освіту в академії Р. Жюльєна. Багатообіцяюча творча перспектива, славі і водночас драматичні події життя художниці переплелися з драматизмом суспільного життя напередодні Другої світової війни – епохи, коли арена світової історії стала заручницею тоталітарних режимів з людиноненависницькими ідеологіями. А перепетії життя і творчої діяльності художниці – це тема для гостросюжетного детективу або кінофільму... Л. Спаська – одна з тих мисткинь, що сказали вагоме слово в царині сакрального монументального мистецтва, іконопису, станкового малярства та графіки.

Лідія Спаська народилася 5 квітня 1910 р. в Умані на день святої Лідії. Батьки її були високоосвіченими інтелегентними людьми, і таке ж шляхетне виховання отримала Лідія. Мати майбутньої художниці була викладачем географії у гімназії, батько обіймав посаду судового службовця. Дитинство і юність Лідії пов'язані з Луцьком, куди 1911 р. переїхала родина і де зупинилась на постійне мешкання у власному будинку в центральній частині міста. Раннє дитинство Лідії минало у маєтку батьків села Гавчиці неподалік Ківерців Луцького повіту. В багатодітній родині, де виховувалася Лідія (вона була восьмою), усі діти завжди були оточені піклуванням і увагою дорослих. На відзначення родинних свят дітей до них часто запрошували гімназійних друзів та однолітків відвідати їхній наповнений радісними голосами будинок. Батько майбутньої художниці був українським інтелегентом, уважною й чуйною людиною. За свою шляхетність та доброзичливий характер він мав шану і підтримку селян. Коли він упокоївся, то селяни у розпачі з сумом констатували, що такого пана, як він, більше ніколи не буде...

Лідія Спаська (дівоче прізвище Лисяна) 1927 р. закінчила в Луцьку жіночу гімназію. Того ж року, незважаючи на скрутне матеріальне становище родини після смерті батька, Лідія, за наполяганням матері, вступила до приватної мистецької школи імені Крижановського у Варшаві.

На той час там навчалася, окрім волинян, ще й емігрантська молодь Наддніпрянської України та Галичини. У Варшаві функціонувала українська студентська мистецька громада «Спокій», у якій 14 із 31 особи були волиняни. Цей студентський гурт розпочав свою роботу з ініціативи і під керівництвом П. Мегика. Одним із засновників і багаторічним секретарем цього гурту був Ніл Хасевич, учасником – волинянин Микола Букатевич. Патріотичним спрямуванням цього творчого гурту опікувалися митрополит Андрей Шептицький, письменник Юрій Липа, сенатор Сейму від Волині Степан Скрипник (через півстоліття він стане Мстиславом – першим православним патріархом України). Збереглася написана Нілом Хасевичем пам'ятна грамота митрополитові Андрею Шептицькому від гурту «Спокій».

Лідія Спаська навчалася у школі Крижановського два роки. Курс рисунка в ній викладав професор Слупський, малярства, в техніці акварелі, навчав професор Нартовський. Викладачі школи рекомендували талановитій молодій художниці продовжити мистецьку освіту в центрі світового мистецтва Парижі, де у 1931–1935 рр. вона навчалася у знаменитій академії Р. Жюльєна. В Парижі здобувала освіту молодь з багатьох країн Європи, а свого часу, в кінці XIX ст., М. Башкирцева та А. Остроумова-Лебедева. Вирушила Лідія на навчання до Франції після упокоєння матері, отримавши невелику частку спадщини, це дозволило їй утримувати себе тут протягом чотирьох років. Творча атмосфера паризького періоду життя молодой художниці сприяла розвитку її таланту. Академія дисциплінувала творчий процес, навчила визначати мету і завдання через пізнання «секретів» ремесла художника та стимулювала здорову конкуренцію прагненням самовираження. Тому вона не витрачала часу марно, а досить часто відвідувала Лувр, щоб познайомитися з шедеврами світового мистецтва, поміркувати наодинці з роботами геніальних майстрів пензля.

В Парижі Лідія зазнайомилася з багатьма відомими людьми тієї епохи. Серед

них були і філософ-богослов Сергій Булгаков, сестра Іоанна (Юлія Рейтлінгер), котра навчала її іконопису у техніці темпер, та Єлизавета Кузьміна-Караваєва, відома в історії під чернечим іменем Матері Марії. В Парижі Лідії випала нагода показати свою майстерність у портретному жанрі. Вона створила портрети спадкоємця російського престолу Великого князя Кирила Романова, відомого священника отця Іоанна, дочки і онуки російського композитора Сергія Рахманінова.

Спілкувалася тут зі своєю колежанкою по варшавській школі польською художницею Вандою Ревською та давньою приятелькою братів – лучанкою Катериною Шидловською, яка в пізнішу епоху працювала в бібліотеці Сорбонни, а в Україну до родичів і друзів навідалася лише в часи горбачовської перебудови... Підсумовуючи свій паризький період життя, який був надзвичайно яскравим на життєві та мистецькі враження і плідним у досягненні фахової майстерності, Лідія Спаська охарактеризувала його як «багатство життя». А вже в цей період відбулося і її знайомство зі студентом інституту богослов'я Василем Спаським, це захоплення переросло в кохання і визначило її подальшу долю.

Закінчивши академію, Лідія разом з В. Спаським повернулася на Волинь, щоб тут з ним стати на весільний рушник. Молода родина оселилася в батьківському маєтку Лідії у селі Гавчиці. Невдовзі, 1936 року, народився старший син Микита. Чоловік Лідії розумів хвилювання дружини у зв'язку з цією подією – її труднощі і прагнення творчого самовираження у мистецтві. Маючи вроджене відчуття такту і художнього смаку, він став для неї найбільшою підтримкою на мистецькій ниві і опорою в житті. Саме на малій батьківщині розквітає ліричне обдаровання Лідії Спаської. Вона наполегливо і плідно працює в різних жанрах образотворчості – портреті, пейзажі, натюрморті, звертається до написання картин на біблійні сюжети. Навчання в академії, спілкування з мистецьким середовищем Парижа, відвідання Лувру відкрили для молодой художниці глибоке розуміння і своєї малої батьківщини Волині, її культурних надбань, народних традицій, історії рідного краю. Художниця створила низку ліричних пейзажів Полісся, тут ствердилася її майстерність і розквітнув талант. Вона малює одухотворені портрети земляків, родичів, чоловіка. У цих творах авторка ставить перед собою високі цілі, намагається відтворити тонкий трепет душі портретованих, що єднає форму і зміст у висвітленні певного типу і характеру людини. Художниця багато творчо працює, прагне увесь вільний час присвятити мистецтву, вона з оптимізмом дивиться у майбутнє...

Але 5 вересня 1939 р. вибухнула Друга світова війна і незабаром – вересневі події на польсько-радянському кордоні. В містечку Олика на Волині, у родовому маєтку Януша Радзивілла, завершив свої повноваження уряд довоєнної Польщі. Тут упродовж двох тижнів у замку князя у вересні 1939 р. перебував президент Польщі Ігнацій Мосціцький. За участю прем'єра, міністра закордонних справ та верховного головнокомандувача президент Мосціцький 12 вересня провів в Олиці нараду, на якій постановили чинити опір німецькій окупації у межириччі Стиря і Дністра. Проте вже 17 вересня Червона армія рушила через кордон на терени західно-українських земель, що були у складі Польщі. І польські вищі урядовці в ніч на 18 вересня змушені були відступити і перетнули кордон з Румунією.

Події «золотого вересня» різко змінили життя родини Спаських. Над ними нависла загроза заслання до Сибіру, сім'я залишає Гавчиці. Деякий час члени родини змушені були перебувати на нелегальному становищі і переховувалися у родичів та друзів. З початком військових дій на радянсько-німецькому фронті у долі Л. Спаської почалася нова смуга трагічних випробувань. Від середини 1943 р. художниця з родиною деякий час мешкала у колежанки по гімназії Віри Огібовської-Ельберт у будинку Пузини, що неподалік замку Любарта в Луцьку. Через деякий час родина почала новий етап своїх трагічних мандрів і зупинилася в Дубно, звідси у лютому 1944 р. Л. Спаська, після народження другого сина, ледве не опинилася на примусових роботах у Німеччині. Тільки щасливий збіг обставин врятував її і дитину. Чоловіка Лідії Спаської у березні 1944 р. мобілізували в Червону армію, а в 1945 р. він героїчно загинув на фронті. Лідія залишилась вдовою з двома малолітніми дітьми. Батьківський будинок з допоміжними сільськогосподарськими приміщеннями і нерухомість у Луцьку були націоналізовані. Проте нова дійсність не зламала Л. Спаську, вона не стала емігранткою, а залишилась переборювати труднощі життя на рідній землі. За порадою брата, вона з 1947 р. переїхала до м. Острога, де мешкала і творчо працювала майже усе своє життя.

Гнітюча суспільна атмосфера повоєнних років, складні обставини життя, відірваність від великих центрів культури і мистецтва не збіднили творчості Л. Спаської, а життєвий і художній досвід, терпимість до обставин життя, вроджена інтелігентність та наполегливість у досягненні поставлених завдань дали їй змогу створити вагомий мистецький доробок. Перше замовлення, на яке змушена була погодитися художниця, було 60 копій портретів більшовицьких вождів для загальноосвітніх шкіл міста і району. Це дало їй змогу отримати хоч якісь кошти на утримання дітей. Проте мистецький розвиток Л. Спаської не припинився. Художницю надихала історія і культура Волині, зокрема багатовікова історія Острога, відомого з 1100 року. Отримавши взимку 1952 р. замовлення від місцевого краєзнавчого музею, вона створила жанрову тематичну картину «Повстання в селі Новомалин 1905 року». Ця робота принесла Л. Спаській визнання. Картина з успіхом демонструвалася на художніх виставках у Рівному, Києві, Москві. Це визнання її творчості засвідчило непересічний талант мисткині у вирішенні теми і сюжету в багатофігурній композиції. У подальшій творчості Л. Спаська звертається до історії України. Особливу увагу художниці привертала доба Хмельниччини. Вона вивчає тогочасну епоху визвольних змагань і створює низку сюжетних картин на історичну тематику: «Переселення з Острога 1611 року», «В'їзд Богдана Хмельницького в Острог 1648 року», «Портрет Богдана Хмельницького» та інші. Своїми історичними полотнами художниця намагалась відкрити для глядача історичну славу Острога, як колишнього науково – освітнього і мистецького центру, який за княжої доби називали «Волинськими Афінами».

Нова сторінка у творчості Л. Спаської окреслилась із середини 1950-х років. З цього часу вона звертається до сакрального мистецтва, стає на стежу іконописця. Усім своїм життям художниця була підготовлена до такого роду діяльності, адже, окрім фахової майстерності, нею рухала віра. Тут вона осягнула духовний світ, який органічно увійшов у її почуття ще з дитинства. Л. Спаська звертається до біблійних тем і сюжетів. З великим піднесенням і ретельністю вона малює вівтарні образи, створює стінописи храмів, пише ікони для церков. Робота над стінописами в храмах стала для художниці чи не єдиною можливістю виявити свою майстерність у створенні багатофігурних композицій. Адже вона не чекала ні підтримки з боку держави, ні зацікавлення мистецької громадськості. Зважаючи на войовничий атеїзм держави, їй був перекритий шлях до офіційного визнання – таке мистецтво ігнорувалося, а то й переслідувалося... А працювала вона для православної церкви чимало років – була втішена тихим смиренням черниці і господнім благословінням на цей подвижницький терен. Іконописець створила стінописи, малювала ікони в храмах: Острога, Луцька, Києва, Мурманська, Архангельська, Астрахані, Ташкента, Махачкалі, Вологди, Курська, Великого Устюга, Нальчика, у селах Волині: Бодячеві (церква св. Іова Почаївського), Озері (Покровська церка), Гавчицях та в інших. Цей неповний перелік міст і сіл, у храмах яких доводилося працювати Л. Спаській, свідчить про велике натхнення і працездатність у служінні сакральному мистецтву. У цих розписах проявився і її стиль виконання, збагачений паризьким досвідом навчання, вивченням класичного мистецтва в Луврі. Тому в розписах Л. Спаської фахівець не знайде тиражування відомих пам'яток сакрального мистецтва – це авторські автентичні роботи, виконані за допомогою підготовчого матеріалу. Сакральне мистецтво художниці є значною віхою в її творчості і разом з тим стало художнім явищем української культури другої половини ХХ століття. У наш час сакральне мистецтво Л. Спаської стало об'єктом зацікавлення фахівців і дослідження науковців.

Це засвідчують і твори, виконані Лідією Спаською у Києві в церкві Святої Покрови, де створено композиції «Покладання у гріб Ісуса Христа», «Воскресіння» і значну кількість ікон для іконостаса. Наприкінці 1960-х років вона працює в кафедральному Свято-Троїцькому соборі Луцька, де створює ікони: «В'їзд Господній в Єрусалим» та «Нагорна проповідь Ісуса Христа». Протягом 1970–1972 років у Луцьку Л. Спаська виконала монументальні стінописи Свято-Феодосіївської церкви. Цей однокупольний тринефний чотиристовпний храм Святого Феодосія Чернігівського був збудований 1906 р. на кошти військових на місці цвинтарної каплички. У цьому колишньому солдатському храмі сакральний маляр розписала близько 150 квадратних метрів стін, одухотворивши 56 образів святих та 8 багатофігурних композицій на біблійні сюжети. Стінописи органічно вписані в інтер'єр культурної споруди, адже композиції сюжетів перегукуються і пов'язані з особливостями архітектури. Орга-

нізація сприйняття храмового простору, закономірності побудови його складових окремих стінописами дали змогу іконописцю надзвичайно майстерно списати другорядні елементи стінописів і виділити головні домінанти – постаті святих, серед яких – небесний патрон храму Феодосій Чернігівський, рівноапостольний Володимир і Ольга, преподобні Антоній і Феодосій Печерські. При сприйнятті композицій просторового вирішення храму глядач, насамперед, відчуває одухотворенність пророків і апостолів, постаті яких виразні за силуетом у спадаючих донизу складках одягу та величому русі. Особливу увагу Л. Спаська приділяє потрактуванню ликів святих, неповторних за індивідуальною характеристикою, моделюючи їх форму і колорит на тонких нюансах, тоді як тло і одяг іконописець виконує більш енергійно, узагальнюючи їх емоційним рухом пензля. Духовне піднесення найбільше простежується в сюжетах композицій: «Св. пр. Антоній Печерський» та «Св. пр. Феодосій Печерський». У розписах цього храму домінує теплий насичений колорит, що будується на гармонії декількох великих колірних плям (св. Миколай) або на головному тлі: сіро-синьому (згадані святі) чи золотаво-вохристовому (св. великомученик Стефаній) та ін. Структура композицій розписів, їхня колористична гармонія доносять фаховому глядачеві відчуття класичного малярства та високої професійної майстерності іконописця. Згадані розписи показують стан волинського сакрального мистецтва у 60-х роках минулого століття. Розписи Свято-Феодосіївської церкви під час ремонтних робіт ледь варварськи не знищили сучасні герострати. На щастя, розписи Л. Спаської вдалося захистити і врятувати. Ці стінописи реставрували художники-реставратори Волинського краєзнавчого музею Анатолій Квасюк, Олена Романюк та Леся Обухович у 2001–2003 роках.

З великим натхненням упродовж усього творчого шляху Л. Спаська працювала в портретному жанрі. Вона створила портрет славнозвісного архітектора Володимира Леонтовича, завдяки його зусиллям було зупинено руйнування пам'ятки середньовічної архітектури – замку князів Острозьких XIV–XVI ст. У Волинському краєзнавчому музеї зберігається подарований Л. Спаською портрет (у техніці пастелі) визначної вченої-астронома Олени Казимірчак-Полонської – 1978 р. її ім'я («Полонська») було надане малій планеті за № 2006. Знамениту пані, уродженку села Селець Володимир-Волинського повіту художниця малувала в Ленінграді 1982 року. 1997 р. Л. Спаська бере участь у конкурсі на кращий портретний образ князівни Гальшки Гулевичівни – першої меценатки-фундаторки Острозької Академії, відомої своєю трагічною долею, і здобуває на цьому конкурсі почесну перемогу. Працює художниця і над створенням образів сучасних майстрів Острога. Серед них – «Острозькі гончарі», «Золоті руки» та інші твори. Блискучий талант майстра портрета давав їй змогу вирішувати широкий спектр завдань – від чутливої замріяності образу в дитячих портретах до глибоко психологічних характеристик типу в портретах дорослих. Художниця віртуозно володіла техніками пастелі, акварелі, гуаші і «леонардовським» моделюванням світлотіні в олійному малярстві. Крім портретів дорослих, особливу увагу привертають портрети дітей, виконані в згаданих техніках. Ці твори зроблені артистично, емоційно наснажено, вони передають внутрішній стан портретованих. Створена в різні роки портретна галерея образів дітей засвідчила ліричне обдаровання Л. Спаської: «Дівчина з Полісся», «Мила дівчина», «Замріяна в червоній хустині», «Дівчина в сарафані» та ін. Більшою емоційністю вирізняються портрети дітей: «Оленка», «Хлопчик в саду», «Сумна дівчинка», «Хлопчик біля дверей», «Дівчинка з голубими бантами» та ін. Саме у складному портретному жанрі Л. Спаська найбільше виразила себе як художниця.

Привабливе мисткиню і жанр пейзажу, де вона намагається донести до глядача не тільки емоційну схвильованість краєвидом, а й зафіксувати на полотні пам'ятку архітектури або культову споруду. Л. Спаська віднаходить тонкий зв'язок поєднання класичної архітектури з природним середовищем або окультуреним доквіллям. Таку візію ілюструє один з кращих її краєвидів «Замкова гора в Острозі», подарований авторкою музею Т.Г. Шевченка в Торонто. У пейзажах вона засвідчила свою схвильованість різними станами природи у перехідні пори року. Л. Спаська надає перевагу настроєвим, елегантним пейзажним мотивам, виконаним у камерній манері, – тим, що домінують у її душі. Привертає увагу художниці і жанр натюрморту. Якщо загалом характеризувати творчість мисткині, то можна наголосити на її ліризмі й задушевності.

Твори Лідії Спаської зберігаються в музеях Острога, Рівного, Луцька, Бреста, Мін-

ська, Торонто, у приватних колекціях України та за кордоном. У квітні 1999 р. в Художньому музеї Луцька, відділі Волинського краєзнавчого музею експонувалася персональна виставка художниці: «У пошуках добра, краси, гармонії», де було репрезентовано 65 творів живопису, графіки та іконопису. Ці роботи складають лише незначну частину з великого мистецького доробку Л. Спаської, що були експоновані на останній прижиттєвій персональній виставці художниці. Десять робіт з виставки вона подарувала Волинському краєзнавчому музею. З Луцьком, містом її дитинства і юності, мисткиня підтримувала зв'язки. Відвідувала вона і с. Гавчиці, де минули роки її раннього дитинства. Незадовго до кончини Лідії Спаської, в Острозі замироточила одна з написаних нею ікон – це був знак-попередження про близький відхід цієї дивовижної жінки, талановитої художниці у вічність... 15 серпня 2000 р. Лідія Іванівна Спаська упокоїлась, поховали її біля могил батьків у Гавчицях.

Непересічне значення творчої спадщини Л. Спаської глядач відчуває щораз, коли зустрічається з її творами на виставках чи в експозиціях музеїв. Роботи художниці емоційно наснажують, випромінюють заряд милосердя і доброти, дають естетичне задоволення, спонукають нас замислитися над історією рідного краю – і цим прилучають до духовних надбань українського народу, відкриваючи гармонію явищ мистецтва і життя. Творча спадщина Лідії Спаської стала самобутнім явищем і вагомим набутком національного мистецтва і культури України.

1. Лідія Спаська в пошуках добра, краси, гармонії: Живопис. Графіка: Каталог персон. вист. – Луцьк, 1999. – 4 с.
2. Гуменюк Н. Святі у смертних просять порятунку // Віче. – 2001. – 12 лип. – С. 12.
3. Дьомін М. Монументальне і станкове малярство Лідії Спаської. До 100-річчя мисткині // Образотв. мистецтво. – 2010.
4. Левицька Т. Дорога до храму Лідії Спаської. До 100-річчя мисткині // Вітчизна. – 2010. – № 4. – С. 172–176.
5. Левицькі Т. 5 квітня 100 років від дня народження Л. І. Спаської (1910–2000) – української художниці // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині – 2010. – Луцьк, 2009. – С. 47–49.
6. Романюк Н. Спасіння ікон Спаської // Україна молода. – 2003. – 22 квіт. – С. 12.
7. Романюк Н. Храм, розписаний вірою, надією і любов'ю Лідії Спаської // Досвіт. зоря. – 2003. – 1 трав. – С. 9.
8. Черенюк М. Вільна в невольні часи // Літ. Україна. – 2001. – 11 січ. – С. 3.
9. Черенюк М. Сад душі Лідії Спаської // Образотв. мистец. – 2001. – № 2. – С. 61.
10. Черенюк М. Церковні розписи Лідії Спаської // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації: Матеріали VI Міжнар. наук. конф. по волин. іконопису. – Луцьк, 1999. – С. 124–125.